

Məhəmməd Sadiq bəy AĞABƏYZADƏ - 160 GENERAL-MAYOR, NAZİR MÜAVİNİ, SƏRQŞÜNAS ALİM

Namaz MANAFOV

Mingəçevir Dövlət Universitetinin dosenti,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu dəyərlili şəxsiyyətlərin itirilməsi, görkəmli ziyalılardan ölkədən getməsi, mühəccir həyatı yaşamağa məhkum edilməsi demək idi. Belə görkəmli ziyalılardan biri də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Daxili İşlər Nazirinin müavini işləmiş Məhəmməd Sadiq İsmayil bəy oğlu Ağabəy-zadədir.

"İsmayil bəy Ağabəyov Əli bəy Hüseynzadənin əmisidir. Məkkədə dünyasını dəyişmiş İsmayil bəyin övladları, yəni Əli bəyin əmisi uşaqları - Sadiqpaşa, Həzrət bəy, Badam tarun və Rəhim bəydir... Əli bəyin ən yaxın dost və silahdaşlarından olan Sadiqpaşa məşhur general, şərqşünas Məhəmməd Sadiq bəy Ağabəy-zadədir" (Azər Turan. "Əli bəy Hüseynzadə", səh. 210). Məhəmməd Sadiq bəy (bəzi xəbərlərdə Sadiq bəy, Sadiqpaşa, Məmmədsadiq) Ağabəy-zadə (Ağabəyov) 1865-ci il mart ayının 15-də Bakı quberniyasının Güncə qəzasında anadan olmuşdur. Əslən Salyanın məşhur Ağə-bəyilər nəslindən.

TÜRKİSTANDA HƏRBİ XİDMƏT

M.S.Ağabəy-zadə 1883-cü ildə Bakı realni məktəbi-nə alə qiyometlərə bitirir. Elə həmin il də Peterburq şəhərindəki II Konstantinov hərbi məktəbinə daxil olur, daha sonra Mixaylov Topçular məktəbinə köçürülür. Məktəbi əla qiymətlərlə başa vuran Məhəmməd Sadiq bəy 1886-cı ildə Qafqazda Qars-Alexandropol qalasında podporuçik (qar ordusunda rütbə) rütbəsində xidmətə başlayır. 1888-ci il avqust ayının 14-də poruçik rütbəsinə yüksələn Ağabəy-zadə 1893-cü ildə III dərəcəli "Müqəddəs Stanislav" ordeni ilə təltif olunur. 1894-cü ildə Məhəmməd Sadiq bəyə stabs-kapitan rütbəsi verilir.

Məhəmməd Sadiq bəy Ağabəy-zadə 1896-cı ildə Rusiya Xarici işlər nazirliyinin Asiya departamenti nəzdindəki şorq dilləri üzrə tədris bölməsinə daxil olur. Hərbi Nazirliyin təklifi və Xarici işlər nazirliyinin razılığı ilə hələ 1883-cü ildən Tədris bölməsi nəzdində zabitlər üçün şorq dilləri kursu təşkil olunmuşdu; ildə bəz dənlayıcı qəbul edilməsi şərtlə, təhsil üç illik olmalı idi. Qəbul imtahanlarına hərbi məktəb və ali təhsil müəssisələrini bitirən zabitlər buraxılırdılar. Kurslarda ərəb, türk, fars və tatar dilləri, fransız ədəbiyyatı, beynəlxalq müsəlman hüququ öyrədilirdi. Şorq dilləri kursunda qiyabı təhsil alan M. Ağabəy-zadə kursu əla qiymətlərlə bitirir.

M. Ağabəy-zadə hərbi xidmətinə davam etdirmək üçün Türkiyəni vilayətə göndərilir. 1897-ci il 4 noyabr tarixindən Əndican qəzasının səhə pistavı olur. 1898-ci il 19 iyulda ona kapitan rütbəsi verilir və Məhəmməd Sadiq bəy IV dərəcəli "Müqəddəs Vladimir" ordeni ilə təltif olunur. 1899-cu il 21 avqustdan Krasnovodsk qəzasının səhə pistavı işləyir. 1900-cü il iyulun 23-dən Təcdən qəza (inzibati ərazi bölgüsü) rəisinin köməkçisi, 1901-ci il 11 oktyabrından isə Aşqabad qəza rəisinin köməkçisi təyin edilir. Türkiyənin son dərəcə çətin və müəlikəb şəraitində öz vəzifə borcunu şərəf və ləyaqətlə yerinə yetirir.

Məhəmməd Sadiq bəy Ağabəy-zadə 1904-cü il fevralın 26-da podpolkovnik rütbəsinə yüksəlir.

Türkiyənin yaxından tanıyan Məhəmməd Sadiq bəy burada yerli xalqın yaşayış tərzini, məişəti, adət-ənənəsi ilə maraqlanırdı, atalar sözlərini və məsəlləri toplayırdı, xalqların dillə xüsusiyyətlərini dərindən öyrənirdi. Türkmən atalar sözləri və məsəllərini toplayan M.S. Ağabəy-zadə 1904-cü ildə Zakaspi vilayəti türkmənlərinin ləhcəsinə dair "Усѣици тюркменского наречія с приложением сборника пословиц и поговорок тюркменъ Закаспійской области" dərşliyini yazır. Rus dilində yazılmış, 135 söhfədən ibarət olan bu dərşlik 1904-cü ildə Aşqabaddə (O vaxtlar Aşqabada belə deyirdilər) K.M. Fedorov mətbəəsində çap edilir. Bu əsər şərşünas P.Şimkeviçin kitabından (1892) sonra Türkmən dilinə birinci dərşlikdir.

M. Ağabəy-zadənin dərşliyi diqqət mərkəzinə düşdü. Sonradan görkəmli şərqşünas kimi məşhur olan, tarix elmləri doktoru, professor, Orta Asiya (Daşkənd) Dövlət Universitetinin yaradıcılarından biri, Tacikistan SSR Dövlət Akademiyasının akademiki (1951), Özbəkistan SSR Dövlət Akademiyasının müxbir üzvü (1943), Tacikistan SSR Elmlər Akademiyasının Tarix, Arxeologiya, Etnoqrafiya İnstitutunun direktoru (1954-cü ildən) Aleksandr Aleksandroviç Semenov (1873-1958) Moskva Universitetinin "Ginograficheskoje obozrenie" (Moskva, 1904, №4, c. 169-172) jurnalında Məhəmməd Sadiq bəy Ağabəy-zadənin dərşliyi haqqında yüksək fikir söylədi. İstədiyi şərqşünas, sonradan Petroqrad şorq dilləri Universitetinin rektoru (1922-1925), SSRİ Elmlər Akademiyasının akademiki (1928-1939) Aleksandr Nikolayeviç Samoylov (1880-1938) də Məhəmməd Sadiq bəy kitabını yüksək qiymətləndirdi.

P.Şimkeviçin kitabından fərqli olaraq, M.S. Ağabəy-zadə öz dərşliyə təqdim etdiyi nümunələrin transkripsiyasını və ərəb əlifbası ilə yazılışını dəqişlətmişdi. Bu, dərşlikdən istifadə edənlərin işini asanlaşdırırdı. Mətlərdə işləmiş sözlərin rus dilinə tərcüməsi də müsibət həl kimi qiymətləndirilirdi. Kitabın sonunda elavələr onun dəyərini daha da artırır.

Türkmən dilini və onun folklorunu diqqətlə araşdıran M.S. Ağabəy-zadə zəngin materiallar toplayıb, kitabın sonunda ayrıca bir başlıq vermişdir. Burada müəllifin topladığı 160 atalar sözləri, məsəllər oxucuya təqdim olunur, atalar sözləri və məsəllərin rus dilinə tərcüməsi verilir. Bu əsər Məhəmməd Sadiq bəy Ağabəy-zadənin gərgin əməyinin, yorulmaz fəaliyyətinin məhsulu idi. Folklor nümunələrinin üstalığı, dəqiqlik tərcüməsi, onların qarşılıqlı təpəlməsi hətta ən istedadlı tərcüməçiləri də razı salır. Bozən rus şərqşünasları hansı sözdə, mənə incəliyində mübahisələr etsə də, Ağabəy-zadə türkmən dilini, türkmən məişəti, adət-ənənəsini, yaşayış tərzini, "səhra cəngəvərləri"-nin xarakterini üstalığı öyrəndiyini qeyd edir.

Məhəmməd Sadiq bəy əsərdə böyük məsuliyyətlə, bu sahədə təcrübəsi olan əl şərşünas alim kimi yanaşmışdı. Bu ilərdə Türkmənistan 30-a yaxın dialekt və şivə var idi. Türkmənistan mərkəzində Teke(təko) dialektində, qərbdə və şimal vilayətlərində yomud dialektində, şərqdə, Amudarya ətrafında orşad dialektində, İran və Özbəkistanda sorhad rayonlarında noxur, jevli, xasartlı, eski, çandır, buyat və s. dialektlərdə danışdırılar. Türkmən dilini tədqiq edəndə bu dialektləri fərqləndirə bilmək, konkret bir dialektə, ləhcəyə əsaslanmaq, onu təsvir etmək lazım idi. Birinci dərşliyin müəllifi P.Şimkeviç konkret bir dialektə əsaslanmırdı, onun gətirdiyi nümunələrini yerli, "dəvni" göstərmirdi. P.Şimkeviçdən fərqli olaraq

M.S. Ağabəy-zadə türkmən ləhcələrində yaxından tanış idi və Ağabəy-zadə Teke ləhcəsinin təsvirini əsas götürmüşdü. Sonradan bu ləhcə türkmən ədəbi dilinin əsasını təşkil etdi. Müasir türkmən ədəbi dili 20-ci əsrin əvvəllərində Teke dialekti əsasında formalaşdı.

(Davamı 8-ci səhifədə)

GENERAL-MAYOR, NAZİR MÜAVİNİ, ŞƏRQŞÜNAS ALİM

(Əvvəlki 1-ci səhifədə)

Bəzi tədqiqatçıların fikrinə görə M. Ağabəyadonun əsərində türkmen dilinin grammatikası kifayət qədər dolğun şəkildə verilmişdir. Bu, aydındır. Məhəmməd Sadiq bəyin kitabı elmi, nəzəri grammatika deyil, Türkiyədə yaşayan və işləyən ruslara türkmen dilini öyrətmək və türk-mən folkloru ilə tanışlıq məqsədilə yazılmışdır.

Məhəmməd Sadiq bəyin türkmen dili və onun folklorunu təsvir edən bu əsəri Buxara əmiri Seyid Mir Əbdül Əhod xan (1859-1910) və onun vəliəhdliyi Seyid Əli xan (1880-1944) nəzərindən yayınmışdır. Buxara əmiri Əhod xan elmi düşüncəyə görə Məhəmməd Sadiq boy Ağabəyadonun əmirliyinə ali mükafatı "Qızıl Ulduz" ordeni ilə təltif etdi. Çar ordusunda xidmət illərində M. Ağabəyadon Buxara əmirliyinin fars "Şirə Xorşid" ordeninə və əmirliyin daha iki ordeninə layiq görüldü. Bu illərdə Məhəmməd Sadiq boy Aysə adlı bir özbək qızı ilə evlənir və ömrünün sonuna qədər bu məhəbbətə sadıq qalır.

Bu gün Türkmənistan Elmlər Akademiyasının haqqı üzvi (akademik) Muradgəldi Söyüqov Türkmənistanın türkologiyasının inkişafından danışıqda ("Akademik bəxti dərgisi", say: 37, Temmuz-Ağustos 2013) türkmen dili və onun folklorunun öyrənilməsinə hələ XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərindən başlandıqları və bu işdə şorqışnalar P. Şimkəviç və M. S. Ağabəyadonun xidmətlərini, onların iki kövrək addımlarını qeyd etməyi də unutmur.

Məhəmməd Sadiq boy Ağabəyadon bu dərsləri Moskvada Rusiya Milli Kitabxanasında (Saxlanma yerli - S 6094 T 1192) və Aşqabadda Türkmən Dövlət Kitabxanasında saxlanılır.

1908-ci il may ayının 22-də Məhəmməd Sadiq boy polkovnik rütibəsi verir. Lakin türkologiyaya məhəbbət, elmi, müəllimliki peşəsinə maraqlı hərbi-topoluq peşəsinə istiqamət gəlir. M.S. Ağabəyadonun ən böyük arzusu doğma rayona qayıtmaq, burada məktəb açmaq, azərbaycanlı balalarını təhsil vermək idi. Son vaxtlar şəhərdən də çox şikayətlənirdi.

Müəlləmanların əsgəriyyə çağırılmağı, necə deyirlər, "etibar edilmədiyi" bir dövrdə 48 yaşlı Məhəmməd Sadiq

boy rus ordusunu on alı hərbi rütibəsi - general rütibəsinə layiq görüldü. Lakin elə həmin ildə (1913-cü il) general-mayor M. S. Ağabəyadon səhəti-nə görə istefa verir, həyat vətəni Aysə ilə doğma Göyçayya qayıdır.

Ona elə gəlirdi ki, hərbi karyeraya başa çatdı, ömrünün qalan hissəsini sevdəyi peşəyə, müəllimliyə sərf edə bilər, bilik, savad öyrətdi. Lakin 1914-cü il döyüşlərinə I Dünya müharibəsi M.S. Ağabəyadonun planlarını yenidən dəyişdi. Səhətiindən sükayət edib, tez-tez xəstə olmağa, əsgər andına sadıq qaldı, müharibə vaxtı vədə otmamağı general paqonlarına siqnsizdirdi, könüllü olaraq müharibəyə getdi. M. S. Ağabəyadon Qafqaz və Ukrayna cəbhəsindəki döyüşlərdə iştirak etdi. Lakin müharibədə cəmi iki il qala bildi, ağır xəstəliyə görə ordudan tərxis olundu.

Məhəmməd Sadiq boy yenidən Azərbaycanca, ata-babə yurdu Göyçayya qayıtdı. Burada cəsiyyəti xəbər Məhəmməd Sadiq boy cə cəkdərindən. Onun ayrılığında döyş bilməyən Aysə gənc yaşlarında xəstəliklə vəfat etmişdi. Məhəmməd Sadiq boy Aysənin niğahından övlad dünyaya gəlmədi. Məhəmməd Sadiq boy ömrünün sonuna kimi Aysənin unutmadı, bu sevgiyə sadıq qaldı.

CÜMHURİYYƏT GENERALI - NAZİR MÜAVİNİ

1918-ci il may ayının 28-də müsəlman şorqışdı il parlamentli respublika-Azərbaycan Xəlf Cümhuriyyətinin yaranmasını Məhəmməd Sadiq boy Ağabəyadon sevincilə qarşıladı. F. Xoyskinin rəhbərlik etdiyi milli hökumət general M.S. Ağabəyadonun Bakıya dövət etdi və 1918-ci il 23 oktyabr tarixli qərarla Məhəmməd Sadiq boy Ağabəyadon AXC-nin Daxili İşlər Nazirinin müavini vəzifəsinə tayın olundu.

Daxili İşlər Nazirinin müavini vəzifəsində M.S. Ağabəyadon 1919-cu il dekabr ayının sonuna kimi işlədi. Onun müaviniyi dövründə Daxili İşlər Nazirliyi vəzifəsində 3 nazir çalışdı: Behbud xan Cavanşir (17 avqust 1918 - 25 dekabr 1918), Xəlil boy Xasmməmmədov (26 dekabr 1918 - 14 mart 1919), Nəsib boy Yu-sifboyi (14 mart 1919 - 22 dekabr 1919). Azərbaycan Xəlf Cümhuriyyəti parlament respublikası olduğundan hər cə nəzir siyasi fəaliyyəti

daha çox vaxt ayırırdı. Belə şorqışda Daxili İşlər Nazirliyinin təşkilatı və idarəçiliyi ilə bağlı bir cə işlər, habelə məsuliliyyət yükü müavinin üzərində düşürdü.

General-mayor M.S. Ağabəyadon Azərbaycan milli müstəqil polisinin təşkilatı və inkişafında, polis sisteminin hüquqi bazasının hazırlanmasında yorulmadan xidmət göstərdi, Azərbaycan Cümhuriyyəti polisində islahatlar konsepsiyasını hazırladı.

M.S. Ağabəyadonun gərgin əməyi ilə "Polis idarələrinin təşkilatı haqqında", "Polis departamentı haqqında", "Ümumi, qoza və şorqış polisi haqqında" və başqa normativ sənədlər hazırlandı və fəaliyyəti üçün qəbul edildi.

General-mayor M. S. Ağabəyadonun təşkilatçılığı ilə Bakıda İçərişəhərdə polis məmurları hazırlayan (qorodovoy) məktəb açıldı.

Nazir müavini işlədiyi vaxtda Məhəmməd Sadiq boy daxili işlər orqanlarının təşkil edilməsində böyük fəallığı göstərdi, ölkə daxilində nizam-intizam, qayda-qanun yaradılmasında, daxili işlər orqanları strukturunun formalaşdırılmasında, kabinet fəaliyyətinin təşkilatı vaxsından iştirak etdi.

1919-cu ildə Azərbaycanca polislorin ümumi sayı 9661 nəfərə çatdı. General-mayor Məhəmməd Sadiq boy Ağabəyadon yüksək savıyılıq şəxsiyyət, cəsarətli, ağıllı, qətiyyətli və son dərəcə təvəzzüb bir insan olub.

1920-ci il yanvar ayının 23-də Məhəmməd Sadiq boy Ağabəyadon təqaüdə çıxdı.

Azərbaycan Xəlf Cümhuriyyətinin süqutundan əvvəl 1920-ci ilin aprelinde M.S. Ağabəyov Batuma getmişdi. Məqsədi müalicə üçün Almaniyaya yollanmağı idi. Vətənda qalsaydı onu Homid Qayıtbəki, Həbib boy Solimov, Tərlən boy Əliyərboyov və başqa Azərbaycan generalıların acı taleyi gözləyirdi.

Artıq may ayının ortalarında qardaşları Rəhim boy, Həzrət boy Ağabəyovlar, habelə qardaşı oğlu Hüseyn boy Ağabəyov "nazir müaviniyi gizlətmək", xaricə qaçırmaq adı ilə həbs edilmişdilər. Əmrləkləndirəndə müsadirə olunmuşdu.

MƏHƏMMƏD SADIQ BOY AĞABƏYADON MÜHAİRƏT DƏ - İSTANBUL, PARIS, NİSSA

Məhəmməd Sadiq boy Ağabəyadon 1920-ci ilin aprel ayında İstanbula - əmisi oğlu Əli boy Hüseynzadənin yanına getdi. Əli boy Hüseynzadə - zəngin fəlsəfi-publistik, ədəbi-elmi irsi sayəsində Azərbaycan maarifçiliyi tarixinə qiymətli tövsiyələr verən görkəmli ictimai xadim. Həmin vaxt Əli boy Hüseynzadə həm də İstanbul Tibb Akademiyasının professoru idi.

Əli boy əmisi oğlunu təkcə on vaxtın əqido döşə, general kimi deyil, həm də yaxşı şorqışnas, məhrəban bir insan kimi tanıyırdı və sevirirdi. Əli boy Hüseynzadənin ailəsində Məhəmməd Sadiq bəyin ayrı hörməti var idi. Əli bəyin uşaqları Məhəmməd Sadiq bəyə "baba" (ata) deyirdilər. Məhəmməd Sadiq bəy də onları öz balası kimi sevirirdi (Məhəmməd Sadiq bəyin övladı olmamışdı). Amma həmin dövrdə Türkiyədə dövlət vəziyyəti pis idi, yunanlar müharibə yekunlaşma-mışdı.

İş tapmaq çətin idi. Dəşnakların özbaşnalığı sancırdı. Sui-qəslər artmışdı. Behbud xan Cavanşir (AXC-da Daxili işlər naziri - 17 avqust 1918 - 25 dekabr 1918) də dəşnak güllüsünün qurbanı oldu. M.S. Ağabəyadon doğma torpağa Azərbaycanca qayıda bilməzdi. Sovet Azərbaycanında onun nələrini gözlədiyini yaxşı bilirdi.

Məhəmməd Sadiq boy Ağabəyadon pasportunu dəyişdi, İran pasportı aldı. (Türkiyə pasportu ilə Yunanıstan keçib Avropaya getmək çətin idi).

M.S. Ağabəyadon İstanbula türk etdi, Parisə gəldi. (Məhəmməd Sadiq boy fransız dilini yaxşı bilirdi). Əvvəlcə Parisdə, sonra Fransanın cənubunda Nissada yaşadı. Uzun müddət işsiz qaldı.

Vətəndən uzaqda qürbət eldə yaşasa da, ürəyi dənizlə məhəbbətə dolmuşdu. Məhəmməd Sadiq boy Nissada dənizdən, məhsul olduğu milli dəniz çirpən məhəbbətə sevdə.

Məhəmməd Sadiq boy Ağabəyadon əmisi oğlu Əli boy Hüseynzadəyə yazdığı məktublardan stiftirlər: "...Buradakı (Fransa nəzərdə tutulur) qəzetlərin Bakıda açılıq və sayıqlar haqqında verdiyi xəbərlər mənə çox narahət edir. Görəsən bu xəbərlər doğrudurmu? Xahiş edirəm gəlmiş-gedənərdən bunu dəqiq öyrən və mənə xəbər et..." Sani sevon Sadiq."

"21 fevral 1922-ci il... Çox xahiş edirəm onlara (qardaşları nəzərdə tutulur) mənim haqqında məlumat verməyə çalışsın. Onlara xəbər ver ki, onlar üzün burnumun ucuna gəlməyin. Hər cə Allah hə duala edirəm ki, heç olmasa ölməyəcəklərini onlara qəbul edim..."

"...Uzun müddət süsəməyən səbəbi, son zamanlar döyşmələr və döşlər üçün xəbərlər gəlməyirdi. Mən xüsusi olaraq indiki dəniz cə özümə şəxsi xəstəliyini hiss edirdim. Mən xəstəliyini səbəbini nəzərdən tikməməsinə və döyşmələrdən üzün müddət ayrışdırdıqdan sonra şifafından görürəm. Mən hər xəyalın oturub səmənli (Əli boy Hüseynzadənin nəzərdə tutulur) səhəbt edirəm..."

"...Özüm istəmədən vətəni tərk etmə məchuriyyəti ilərk həyəcanlarını artırır və ağrıdır. Allah bilir bu vəziyyət nə qədər uzanacaq... İşsiz oturursan, ona görə yax ki, işləmək istəmirəm, ona görə ki, heç bir iş tapmaq imkan yoxdur. Yaşamağın, maddi imkanların istədiyin ayrışır, sonu nə olacaq məlum deyil..."

Məhəmməd Sadiq boy müharibədən olan zaman İstanbul əmisi oğlu Əli boy Hüseynzadəyə 50-dən artıq məktub göndərib. Məktublardan məlum olur ki, Məhəmməd Sadiq bəyin Fransada ağırlı-acılı günləri çox olub.

Fransada on cə görüşüydü, məsləhətləşirdi adət Əlimərdən boy Topcu-bəşov idi. Məmməd Əmin Rəsulzadənin Fransaya M.S. Ağabəyadonəyə gəndərdiyi "Azərbaycan tarixi" kitabı (kitabə ön sözü Əli boy Hüseynzadə yazıb) isə Məhəmməd Sadiq bəyin on cə sevdəyi kitab olub.

Məhəmməd Sadiq boy mühacirət həyatı nə qədər ağırlı, nə qədər acılı olsa da, o, cə layəqətini, mörgürlüyünü, türkiliyini həmişə qoruyub.

(Dəvamı 9-cu səhifədə)

(Əvvəl 8-ci səhifədə)

LOVU UNIVERSİTETİNİN PROFESSORU

Yirminci əsrin 20-ci illəri Polşada şərqşünaslığın çiçəklənmə dövrüdür. Krakov, Poznan, Lvov universitetlərində orəb, türk, fars dillərinə maraq artır.

Əsası 1661-ci ildə qoyulmuş Yan Kazimir adına Lvov Universitetinin tədris planına 1926-1927-ci ildə orəb, türk, fars dillərinin öyrənilməsi daxil edilmiş, bu dillərdə yaradılmış ədəbiyyat, islam sivilizasiya tarixi-ni tədris etmək zərurəti yaranmışdır.

Şərq dilləri müəllimi vəzifəsinə bir neçə nəmizəd təklif olunsada bu, məsuliyyəti özi özünə götürən, şərq dillərini yaxşı bilən nəmizəd tapılmışdır.

Polşanın Lvov Universitetinə yeni dövət olunmuş, universitetdə Şərqşünaslıq kafedrasını yenidən qurmaq, inkişaf etdirmək, bütün dünyada tanınmaq tapşırığı ilə Məşhur Ziqmund Smoqorjevski təklifi kafedrada yekdilliklə müdafiə olunmuşdur. Şərq dillərindən tədrisə Məşhur Sadiq bəy Ağabəyovdə həvalə olunmuş. Universitetin Humanitar fənlər şurası fakültənin təklifiyə bəyanbən təsdiq etdi. 1926-1927-ci tədris ilindən M.S. Ağabəyovdə Polşanın Yan Kazimir adına Lvov Universitetində müəllimlik fəaliyyətinə başladı.

Məşhur Sadiq bəy Ağabəyovdə ən yaxın sırdaşı, əqidə dostu, əmisi oğlu Əli bəy Hüseynzadə yazırdı: "Əziz dost

səhbət aparırdı, tələbələr cəmi zamanda polşak dilindən türk dilinə tərcümələr edir, türkçe qəzet materialları oxuyurdular.

Tələbələr türk dilini daha yaxşı mənimsəməsi üçün Polşanın Yan Kazimir adına Lvov Universiteti türk dilində buraxılan qəzet və jurnallara abunə yazılmışdı. Məşhur Sadiq bəy bu işdə onunla daim əlaqə saxlayırdı Əli bəy Hüseynzadə kömək edirdi. Bunu Məşhur Sadiq bəyın məktublarından da görürük: "Əzizim Əli bəy! Sənə yanvarda yazdığın məktub və "Vaxt"ın abunəsi üçün iki qəzet aldım. Bu abunə qəzetləri üçün institutun Şərq dilləri üzrə professoru Smo-

Bunun ardınca M.S. Ağabəyovdə (1930-cu il) polşak dilində yeni bir derslik - fars dilinin grammatikası yazdı (Sadiq bəy, Grammatika języka perskiego dla uęztyku studentow Lwowskiego Instytutu Orientalistycznego, rekopis, ANPIP, MMLIL, sygn. XIII-7102). Ayrı-ayrı materiallar məcmusu olan bu kitab (alyazma) 123 səhifədən ibarətdir.

1934-cü ildə Məşhur Sadiq bəy Ağabəyovdən polşak dilində üçüncü derslik "Ərəb dilinin ibtidai grammatikası" kitabı nəşr olundu (M. Sadiq - Bey, Elementarna grammatyka języka arabskiego, Lwow, 1934). Müəllif ön sözə yazmışdır ki, bu kitab orəb dilini öyrənmək istəyənlər üçün nəzərdə tutulmuşdur və onun yazılışında Avgust Perrierin fransız dilində yazdığı yeni orəb dil qrammatikası (1928-ci il) əsas götürülmüşdür.

M.S. Ağabəyovdən on böyük üstünlüyü bu kitabın polşak dilində yazılması idi. Bu əsərə toqke Lvov Universitetində deyil, Polşanın digər elm və mədəniyyət ocaqlarında maraqlı böyük idi. Kitab Varsava Milli Kitabxanasına, Krakov kitabxanasına, Vilnus Universitet kitabxanasına (o vaxt Vilnus Polşanın tərkibində idi), Lyublin Universitetinə və başqa elmi hüsərlərə göndərildi.

Bu əsər Məşhur Sadiq bəyın hörmətinə daha da artırdı. Polşa Elmlər Akademiyasının hoqıqı üzvü, Rusiya Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Vladislav Lyudvigoviç Kotviç 8 sentyabr 1934-cü il tarixli məktubunda Məşhur Sadiq bəyın əməyini yüksək qiymətləndirir, polşak dilində orəb dil qramma-

tiyaların daha polşak dilində yox, ukrain dilində aparıldığını, Məşhur Sadiq bəy qəsa bir vaxtda ukrain dilinə də öyrəndi. 1941-ci ildə M.S. Ağabəyovdəyə dosent elmi adı verildi.

1941-ci ilin yayında alman fəstisləri Lvovu tutdular. Lovu qapalı şəhərə çevrildi. Universitet fəaliyyətini dayandırmadı məcburiyyətdən qaldı. Qeyri-rəsmi olaraq "gizli fakültələr" fəaliyyətə başladı. Fars və türk dilləri dərsləri Məşhur Sadiq bəyın mənzilində (Senator küçəsi 65) keçirilirdi.

Səhərlərdəki bağlı ağız vaxtıyız sayı 75-i keçmiş şərqşünas alimləri xüsusilə M.S. Ağabəyovdən yeganə gənc mənəvi bir neçə tələbəyə verdiyi əzəl dərsləri idi.

1942-ci ildə Məşhur Sadiq bəyın geniş, işıqlı mənzilini və zəngin kitabxanasını "bəyonan" alman zabitlərindən biri bura köçürdü. Məşhur Sadiq bəyın böyük qiymətli kitablarını Almaniyanı göndərdi.

Xəstə Məşhur Sadiq bəy yaxşı qızdırılmış, yarıqarıqlı zirzəmi tipli otağa köçmüş məcbur oldu. 1942-ci ilin sonunda onun sağ əli iflic oldu, əlavə köməyə ehtiyacı yaranırdı. Bu zaman M.C. Ağabəyovdən qayğısına sevimli tələbələri Olqa Voqşak və Olqanın həyat yoldaşı, əlaqəli Tadeus Levski, Severina Vilkoşinskaya, Teodozi Krulyova qaldırdılar.

Məşhur Sadiq bəy Ağabəyovdə son ürək sözlərini tələbələrinə dedi, vəsiyyəti tələbəsi Tadeus Levskiye verdi: "Qardaşlar! Gəlmə...nəyim varsa sona qoyub gedim... Məna üzün müddət sa-

GENERAL-MAYOR, NAZİR MÜƏLLİM, ŞƏRQŞÜNAS ALİM

və məhraban Əli bəy!...Keçən ilin sonunda 1941-ci ildə Lvov Universitetində türk və fars dillərində mühazirə oxumağı təklif etdilər. Mən bu təklifi qəbul edərkən yanvarın axırında Lvova gədim. Həyulə sonuna kimi orada oldum. Professor (Ziqmund Smoqorjevski nəzərdə tutulmuş) məna universitetdə mühazirəçi olaraq böyük otaq ayırdı. Buna görə ayda cəmi 270 zlotı alırdım. Həftədə 8 saat mühazirə oxumaq səda yazdığı üçün has edirdi... Səni qəlbin sevan Sadiq."

Professor Ziqmund Smoqorjevski M.S. Ağabəyovdəni hələ Peterburqdan tanıyırdı. İşlə gətirmişdi ki, Z. Smoqorjevski 1920-ci il aprel ayının sonlarında Polşa nüməyə həyofinin tərkibində Bakıda idi. Qırmızı sərt ordusuna Bakıya girməsinə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin siqəmə Ziqmund Smoqorjevski öz gözəli ilə gömülmüş. Siyasi xadim və şərqşünas alim kimi Z. Smoqorjevskinin Məşhur Sadiq bəy - bu maraqlı, istedadlı, şərqşünas alimə həsn rəğbəti var idi. Əslinə qalsada, Z. Smoqorjevski M.S. Ağabəyovdəni rəsmi olmasada, professor vəzifəsinə dəvət etmişdi. Məşhur Sadiq bəy otağınə məşğulələri də etibar etmişdi. Təəssüf ki, Z. Smoqorjevskinin ölümü bu işi təxirə saldı. Məşhur Sadiq bəy Ağabəyovdə 1941-ci ildə dosent elmi adı aldı. Professor adını ölümdən sonra verdi.

Məşhur Sadiq bəyın məşğulələri həftədə 5 saat türk dili, 3 saat fars dili, əlaqəli ikinci səmərədən başlayıb, 3 səmərə işi nəzərdə tutulmuşdu. Sonradan türk dili həftədə 8 saat, fars dili 5 saat tədris olundu. Türk dili iki si vaxtıyda öyrənilirdi: birinci səviyyədə elementar grammatika, ikinci səviyyədə grammatika və oxu. M.S. Ağabəyovdə tələbələr orəb qrafika-lı türk əlifbası və yeni latın qrafika-lı türk əlifbası haqqında məlumat verirdi; səda mətnlərin oxusunu keçirir və türkce

qorjevski səna bəy dollar göndərdi. Gü-nəməndir bu gündə həmin pulu alırsan. Qəzeti vaxtı-vaxtına göndərlir. Tapşırıqını vaxtına yerinə yetirəndən sonra çox sağ ol... Səna pul göndərsən, redaksiyada məna aboneməti işini siqarə əlaqə bilərsənmi?... Səni sevan Sadiq."

M.S. Ağabəyovdə tələbələrə fars dilini də yüksək səviyyədə tədris edirdi. Aşağı kurs tələbələrini grammatika və oxu, orta kurs tələbələrini səda mətnlərin oxusu və müsahibələr, yuxarı kurs tələbələrini motn və müsahibələr.

Sonrakı illərdə Məşhur Sadiq bəy universitetdə orəb dilinə tədris etdi.

İk il M.S. Ağabəyovdə çox gərgin işləyirdi. Şərq dili müəlliminə olan tələmə nəzərində alaraq, Lvov Ticarət Akademiyasında da şərq dillərini tədris etməyə razılıq vermişdi.

Hər iki il məktəbdə tələbələrini aksəriyyəti polşak olduğundan, Məşhur Sadiq bəy polşak dilinə də öyrənilirdi.

Tələbələr Avropada nəşr olunmuş dərslərdən istifadə edirdilər və bu, xarici dil bilməyən polşak tələbələr üçün çətinlik yarırdı. Bütün bunları nəzərə alaraq M.S. Ağabəyovdə Lvov Universitetində tələbələr üçün polşak dilində türk dilinin grammatikası (Sadiq bəy Qrammatika języka tureckiego uęztyku studentow Lwowskiego Instytutu Orientalistycznego, rekopis., ANPIP, MMLIL, XIII-7101) dersliyini yazdı. Bu, polşak dilində yazılmış türk dilinin grammatikası haqqında ilk dərslərdir (dərslər). Polşanın Krakov arxivində bu dərslər 1930-cu ilin sonlarında arxivində saxlanılır. Dərslərik müxtəlif kəğızlarla, müxtəlif illərdə yazılmış. Dersliyini birinci hissəsi 113 səhifə, ikinci hissəsi 85 səhifədir. Bəzi fəssillər onun 1929-cu ildə yazıldığını göstərir. Bu dersliyə görə universitet pəbərlili müəllif 500 dollar mükafat verdi.

İkəmsi yazmaq cətin və ağır iş olduğuna deyir. V. Kotviç yazır: "Çətin və ağır iş başa çatdırıldıqca görə özünü təbrik edə bilərsən."

Yan Kazimir adına Lvov Universiteti o illər Avropada hoqıqatən şərqşünaslığın mərkəzinə çevrilmişdi. Burada V. Kotviç (monqol, mancır dillərini tədris edir və tədqiqatlar aparırdı), Z. Smoqorjevski (arəb dili və islamşünaslığı tədris edirdi, 1931-ci ildə洛夫atı), M.S. Ağabəyovdə (türk, fars, orəb dillərini tədris edirdi) kimi istedadlı professor və müəllimlər çalışırdı. "V. Kotviç, Z. Smoqorjevski və M.S. Ağabəyovdə Lvov - Peterburq Şərqşünaslıq məktəbinin özəyini təşkil edirdilər".

Məşhur Sadiq bəy əsl polşalıq idi. O, səvdiyi əna dilindən - Azərbaycan dilindən başqa, 10 dil bilirdi - türk, orəb, fars, türkmən, rus, ingilis, fransız, polşak, son illərdə əna alman və ukrain dillərini də öyrənmişdi.

Tələbələr, müəllim yoldaşları əna sadəcə "Sadiq bəy" deyər müərcət edirdilər (dərslərdənki bu və imza ilə yazırdı).

"Sadiq bəy" bu sözün arxasında hoqıqat, ədalət, marifət, məhəbbət, qəhrəmanlıq, mardilik dayanırdı. Ortaobyul, aqəndəli, səliqəli və şux geyinən bu adam işiylə tələbələr, həyafədə səda və son dorucu tənəvəzər idi. Məşhur Sadiq bəy tələbələrini şərq dillərini, xüsusiən türk dilini və Azərbaycan folklorunu sevirə bilmişdi. Həmin tələbələrəndən Teofil Bolodimirski, Maryan Levski, Omeqan Prisk, Tadeus Levski, Frantişek Maxalski və başqaları sonradan tanınmış şərqşünas kimi məşhur oldular.

1939-cu ildə SSRİ və Almaniya Polşaya təcavüz etdi. Sovet ordusu Lvovu zəbt edib, Qorbi Ukraynada SSRİ ərazisinə qatdı. Yan Kazimir adına Lvov Universitetinin adı döyşdürüldü, İvano Franko adına Lvov Universiteti oldu. Universitetdə

dağılıl vaxtıyda görə pəni Severina Vilkoşinskaya 300 zlot, Teodozi Krulyova-yə 100 zlot, Olqa Voqşak-mənim tələbəm bir kitab və istədiyü əlaqəli verərsiniz."

Məşhur Sadiq bəy Ağabəyovdə 1944-cü il noyabr ayının 9-da vəfat etdi. Dəstləri onun Lvov şəhərinin Liçakovski qəbristanlığında müsəlmən adətə dəfn etdilər. Uzu qəblyə sarı...

Tələyin hökümü il uzun müddət qürbətdə yaşayan, əməli üroyi Azərbaycanca məhəbbətdə döyünən Məşhur Sadiq bəy Ağabəyovdə haqqında yazı yemisi il məlumatını olmasada. Sovet dövründə onun xəttəmə cəsarət tədris edirdi. Sədo ideologiyasının qadqaları notisində Məşhur Sadiq bəy və onun kimi qürbətə vəsəyan ziyalərməz anudardılar.

Məşhur Sadiq bəy Ağabəyovdə haqqında ilk məlumatı AMEA-nın Əlyazmalar İnstitutunun professor Güler xənim Abdullabəyova vermişdir.

Polşa Elmlər Akademiyasının Krakov filialının arxivində Polşa və Azərbaycan ədəbi əlaqələri fəaliyyət etmiş tədqiqatlar apararı Güler xənim Abdullabəyova 1986-cı ildə ilk dəfə olaraq Məşhur Sadiq bəy Ağabəyovdənin həyati və fəaliyyəti-nə dair sənədlər aşkarlanmış, bu sənədlər əsasında hazırladığı məqaləni elmi ictimaiyyətə təqdim etmişdir.

Birincilər arasında hər tariximizdən yorulmaz tədqiqatçı polkovnik-leytenant Şəməstan Nozdrli də M.S. Ağabəyovdənin həyati və fəaliyyəti barədə məlumat vermişdir.

Tanınıq tədqiqatçı-alim Vilayət Quliyev "525-ci qəzet" dəki maraqlı və təsirli yazısını və M.S. Ağabəyovdə haqqında daha bir neçə məqaləni də oxumuşdum.

(Dəvamı 10-cu səhifədə)

GENERAL-MAYOR, NAZİR MÜAVİNİ, ŞƏRQŞÜNAS ALİM

(Əvvəli 9-cu səhifədə)

Lvov şəhərinə düşdüyüm günün səhəri general-mayor, nazir müavini, şərqşünas-alim Məhəmməd Sadiq bəy Ağabəyadənin qəbrini ziyarət etmək üçün Liçakovski qəbristanlığına getdim. İndi bura səma altında əsl muzeydir. Qışda da, yayda da turistlərlə dolu olur. Giriş pulludur. Muzey işçiləri nəbələd olduğumu o saat duydular. Nəzakətlə "buyurun" dedilər. "Burada həmyerlim dəfn olu-nub. "Ağabəyadə?" deyər orta yaşlı muzey işçisi soruşdu. Kənardan söhbətimizi dinləyən gənc qız (o da muzey işçisi idi). "Olar, aparmı göstərim?", deyər, həmkarından icazə istədi. Doğrusu həyəcən keçirirdim. Keçən illər "Sadiq bəy

Ağabəyadənin sahibsiz məzarı" adlı yazı oxumuşdum... Bələdçi qız Liçakovski qəbristanlığı haqqında məlumat verirdi. "Bura Avropanın ən qədim qəbristanlığındandır. Məzar daşlarının üzərində polyak, ukrain, rus, alman... və Azərbaycan dilində yazılar var. Ən qədim məzar daşı 1675-ci ili göstərir. 40 hektar ərazidə 400 minə yaxın adam dəfn olunub. Məzarları rahat tapmaq üçün qəbristanlıq ərazilərə (sektorlara) bölünüb. Ağabəyadənin məzarı 64-cü sektordadır. Sağ olsun azərbaycanlıları, Ağabəyadəni unutmadılar. Ona bu yaxınlarda gözəl bir abidə qoyublar. Məzarı da bütün məzarlardan fərqlənir. Bu da Ağabəyadənin məzarı... İcazə verin mən gedim." Bələdçi qıza minnətdarlıq edirdim. Ağabəyadənin məzarı qarşısında həyəcansız dayanmaq olmur. Onun xatirəsinə ehtiram olaraq uzun müddət başımı aşağı salıram. Nəvəm Nərgizin Azərbaycanı gətirdiyi çiçəklərdən məzarın üstünə düzüürəm... Bəli, bu məzar başqalarından fərqlənir. Axı dostları və tələbələri onu müsəlman adətli ilə basdırıb. Üzü qibləyə sarı...

Zövqlə yaradılmış bu məzarüstü abidə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyi ərəfəsində Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin təşəbbüsü ilə ucaldılıb. Məzarüstü abidə tanınmış heykəltəraş, Ukraynanın xalq rəssamı Seyfəddin Qurbanov tərəfindən hazırlanıb, 15 iyunda (xalqımız üçün əlamətdar bir gündə-Milli Qurtuluş Günündə) təhvil verilib.

Arxamda kiminsə olduğunu duyuram. Əlində fotoaparət orta yaşlı bir kişi: "Bu məzarın şəklini çəkməyə icazə olar?" Yarı polyak, yarı ukrain, yarı rus dilində danışsa da bir-birimizi əl hərəkətləri ilə dəfə yaxşı başa düşürük. Qəlbimdə qeyri-adi hisslər var. Azərbaycanlı olmağım qürur duyuram...

Muzey işçilərinə bir daha minnətdarlıq etmək istəyirəm. Məni xidməti otağa dəvət edirlər. Liçakovski qəbristanlığının və Lvovun turist xəritəsini bağışlayırlar. Xəritənin üzərində qeydlər var. "Yaroslav Steçka" küçəsi 65. M.S. Ağabəyadə bu binada yaşamışdır".

Muzey işçilərindən ayrılıb, şəhərin mərkəzində yerləşən həmin sakit küçəyə gedirəm.

"Yaroslav Steçka" küçəsində (keçmiş "Senator" küçəsi) 65 nömrəli binaya vurulmuş xatirə lövhəsi ilk baxışdan diqqətimi cəlb edir. Xatirə lövhəsində ukrain dilində bu sözlər yazılıb: "Bu binada görkəmli alim, şərqşünas, professor Məhəmməd Sadiq bəy Ağabəyadə yaşamışdır (15. III. 1865 - 9. XI. 1944). Azərbaycanlı və Ukrayna vətənpərvəri, 1927-ci ildən 1941-ci ilə kimi Lvov Universitetində və Ali Ticarət Məktəbində türk, ərəb, fars dillərini və başqa fənləri tədris etmişdir."

Bu da "Tuqan-Baranovski" küçəsində yerləşən Ali Ticarət Akademiyası. Ali məktəbin girişində xatirə lövhəsi var: "Görkəmli alim-şərqşünas, professor Məhəmməd Sadiq bəy Ağabəyadə (15.III.1865 - 9.XI.1944) burada işləmişdir. Azərbaycanlı və Ukrayna vətənpərvəri, 1927-ci ildən 1941-ci ilə kimi Lvov Universitetində və Ali Ticarət Məktəbində türk, ərəb, fars dillərini və başqa fənləri tədris etmişdir".

Şəhərin mərkəzində yerləşən "Universitet" küçəsində Məhəmməd Sadiq bəyin əmək fəaliyyətinə başladığı Lvov Universitetinə gəlirəm. Möhtəşəm və özəmətli binadır.

İvano-Franko adına Lvov Milli Universiteti Tarixi muzeyinin direktoru Heley Stepan Dmitreviç (əvvəlcədən zəng etmişdim) məni səmimi qarşıladı. Professor Ağabəyadənin adını eşidən kimi ayağa qalxdı. İki cildlik Lvov Universiteti Ensiklopediyasını gətirdi. Bu ensiklopediya Universitetin 350 illik yubileyi münasibətilə 2011-2014-cü ildə hazırlanıb. Birinci cild 716 səhifədən, ikinci cild 764 səhifədən ibarətdir. I cildə M.S. Ağabəyadənin şəkliləri və haqqında yazı verilib. Muzey direktoru onu da əlavə etdi ki, Ağabəyadənin ölümündən sonra universitetdə uzun müddət türk, ərəb, fars dilləri tədris olunmadı. Yalnız 1967-ci ildə ərəb, fars dilləri fakültativ kurs kimi tədris olundu. Bir ildən sonra kurs bağlandı, 1980-ci ildə bərpa olundu. Cəmi 3 il tədris aparıldı.

Ukrayna müstəqillik qazanandan sonra professor Y. Polotnyukun təşəbbüsü ilə yalnız 1992-ci ildən ərəb və fars dillərinin tədrisi bərpa edildi. 1997-ci ildə filologiya fakültəsində şərqşünaslıq kafedrası yaradıldı. "Kafedra əməkdaşları Sadiq bəyin xatirəsini unutmur" deyərək, Heley Stepan ayağa qalxdı, professor Yarem Polotnyukun M.S. Ağabəyadənin yubileyi münasibətilə "Yaroslav" ("İşliqlı söz") qəzetində dərc olunmuş məqaləsini göstərdi.

Polşada çıxan elmi jurnallardan birində Məhəmməd Sadiq Ağabəyovun elmi-pedaqoji fəaliyyətinə həsr olunmuş məqalənin elektron variantını verdi. Məhəmməd Sadiq bəyin Polyak dilində çıxan jurnaldakı şəkillərini göstərdi.

Avqust ayı olduğundan universitet rəhbərliyi və şərqşünaslıq kafedrasının müəllimləri ilə görüşə bil-mirəm. Auditoriyaları gəzirəm. Görəsən Məhəmməd Sadiq bəy hansı auditoriyada dərs keçirdi?!

Uzun müddət nə mən danışaram, nə muzey rəhbəri. Sükutu o pozur:

"Siz Lvovu gəzmisinizmi? Lvov gözəl şəhərdir. Həm də "Ağabəyadə" "Bakı" ilə Lvovda görüşür. Əvvəlcə başa düşmədim. Sonra öyrəndim ki, Lvovda həm "Ağabəyadə" küçəsi, həm də "Bakı" küçəsi var. Özü də bu küçələr bir-biri ilə kəsişir, bir-biri ilə "gürüşür".

Lvov Məhəmməd Sadiq bəy Ağabəyadəni unutmur. Bəs görəsən Bakıda və ya şərqşünas alim doğulduğu Göyçayda Ağabəyadə küçəsi olacaqmı?

"Professor Ağabəyadə küçəsi". Necə də gözəl səslənir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə M.S. Ağabəyadənin Bakıda yaşadığı binanın qarşısına xatirə lövhəsi vurmaq da yerinə düşər.